

प्रमाण आणि प्रमाणेतर भाषाशिक्षकांची भूमिका

मॅक्सीन वर्नसन

“अडाणी लोक अशुद्ध बोलतात,” “तो माणूस ‘पानी-लोनी’ असे अशुद्ध उच्चार करतो,” “अलीकडे मुलांना मराठी शालेत घालण्याची सोयच राहिली नाही-केवळ मुलं नव्हे तर शिक्षकही अशुद्ध बोलतात.”- अशी विधानं आपल्याला वरचेवर ऐकायला मिळतात. माझ्या मते ही विधानं भाषेच्या चुकीच्या कल्पनेवर आधारित आहेत. हे कसं ते आपण पाहू या.

“अमक्याचं बोलणं अशुद्ध आहे” ह्याचा अर्थ असा आहे की ते बोलणं अमराठी आहे. माझ्यासारख्या परभाषा बोलण्याच्या माणसाच्या बाबतीत “अशुद्ध” हा शब्द एकेवेळ वापरता येईल. पण जे अस्सल मराठी बोलणारे लोक आहेत- जे मराठी लहानपणापासून बोलतात-त्यांचं बोलणं अशुद्ध-म्हणजे अमराठी-आपण कसं मानू शकू? मग “म्या काम केलं,” “त्यो माणूस तितं गेलता,” “त्ये लोक लई खोड बोलल्याती”- असलं बोलणं अशुद्ध नव्हे. ते प्रमाणेतर आहे. म्हणजे “शुद्ध” आणि “अशुद्ध” ऐवजी “प्रमाण” आणि “प्रमाणेतर” हे शब्द वापरणं जास्त योग्य ठरेल.

आता प्रश्न येतो की प्रमाण आणि प्रमाणेतर हे भाषेचे वेगळे प्रकार कसे निर्माण झाले? ह्या प्रश्नाचं सविस्तर उत्तर भाषाशास्त्रज्ञांनाही अजून देता येत नसलं तरी ढोवळ मानाने आपण काही गोष्टी सांगू शकतो. पहिली गोष्ट म्हणजे भाषा सारखी बदलत असते-उच्चार बदलतात, नवीन शब्द येतात, काही जुने शब्द लोप पावतात, वाक्यरचना आणि शब्दांचे प्रत्यय बदलतात. कालांतराने इतका बदल होतो की एका भाषेतून निरनिराळ्या नवीन भाषा तयार होतात. ह्याप्रमाणे संस्कृत भाषेपासून मराठी, हिंदी, गुजराती आणि काही उत्तर भारतीय भाषा निर्माण झाल्या. मराठी भाषा निर्माण झाल्यानंतर तीतमुद्धा बदल होत गेले. तेराव्या शतकातली “ज्ञानेश्वरी” आज आपण सहज वाचू शकत नाही. न्यामाठी खास अभ्यास करावा लागतो किंवा मूलग्रंथावरोवर भाषांतर वाचावं लागतं. सतराव्या शतकातल्या तुकाराम महाराजांचे अभंग त्या मानाने सोपे वाटताना, पण त्यातील व्याकरण आणि शब्दमुद्धा आपल्याला कधीकधी नीट समजत नाहीत.

जशी कालांतराने भाषा बदलते तशी स्थानांतरानेमुद्धा ती बदलते-म्हणजे वेग-वेगळ्या ठिकाणच्या लोकांचं बोलणं वेगळं असतं. “द्वारा कोरांवर भाषा बदलते” ही म्हण सगळ्यांना माहीत आहे. आजकाल ती अक्षरशः सरी नसली तरी अजूनही

त्या म्हणीमध्ये वरंच तथ्य आहे. एखाद्या माणसाने "मी करून राहिलो" असं म्हटलं तर तो विदभर्तिला आहे असं आपल्याला लगेच कळतं. तसं मालवणी बोलणं किंवा कोल्हापुरी बोलणंही पुष्कळदा ओळखता येतं.

जशी ठिकठिकाणी भाषा बदलते तसा एकाच ठिकाणी वेगवेगळ्या सामाजिक वर्गांप्रमाणे बोलण्यामध्ये फरक पडतो. भारतीय बोलीभाषा जातींप्रमाणे बदलतात असा पुष्कळ लोकांचा समज आहे, पण निदान मराठीच्या बाबतीत असं म्हणता येणार नाही असं बीस वर्षांपूर्वी केलेल्या पाहणीत मला आढळून आलं. त्या पाहणीत असं दिसून आलं की महाराष्ट्रामध्ये बोलणं मुख्यतः शिक्षणाप्रमाणे बदलतं, जाती-प्रमाणे नव्हे. ह्याचा अर्थ असा आहे की, एखादी व्यक्ती-कोणत्याही जातीची का असेना-सुशिक्षित असली तर ती प्रमाण मराठी वापरणार. आणि अशिक्षित व्यक्ती प्रमाणेतर बोलणार. सगळ्यात मजेशीर गोष्ट म्हणजे जो माणूस अर्धशिक्षित आहे त्याच्या बोलण्यात आलटून पालटून प्रमाण-प्रमाणेतर रूपांचं मिश्रण दिसतं. उदाहरणार्थ तो कधी "लोक बोलतात" म्हणेल, कधी "लोक बोलल्यात" म्हणेल मात्र "लोक बोलल्याती" असं तो बहुतेक म्हणणार नाही.

आता आपल्याला एक महत्त्वाचा प्रश्न विचारायचा आहे. तो म्हणजे एक विशिष्ट बोलण्याचा प्रकार म्हणजे बोली कशी प्रमाण ठरते? ह्याचं उत्तर असं आहे की, एखाद्या भाषिक प्रांताच्या सांस्कृतिक जीवनामध्ये एका विशिष्ट शहराचं वर्चस्व होतं आणि त्या शहरातल्या एका विशिष्ट वर्गाचं वर्चस्व होतं. मग त्या वर्गाच्या बोलीला सामाजिक मान्यता मिळते- म्हणजे ती बोली प्रमाण ठरते. मराठीबद्दल बोलायचं झालं तर पेशवाई काळामध्ये पुणं हे राजकीय आणि सांस्कृतिक केंद्र झालं होतं. त्यामुळे पुण्यातील सुशिक्षित वर्गाच्या बोलीला प्रमाण मराठी म्हणून मान्यता मिळाली. ह्या प्रक्रियेमध्ये काही पूर्वी प्रमाण असलेले शब्द आणि रूपं प्रमाणेतर समजली जाऊ लागली. उदाहरणार्थ आजकाल "लई" हा शब्द कोणी भाषणात वापरला तर लोक हसतील, पण खुद्द ज्ञानेश्वर महाराज हा शब्द वापरतात.

मग केवळ ऐतिहासिक योगायोगानेच जर एखादी बोली प्रमाण ठरत असली तर त्या बोलीला "शुद्ध" आणि इतर बोलींना "अशुद्ध" असं म्हणण्यात काही अर्थ नाही हे उघडच आहे. वास्तविक पाहता ही तथाकथित अशुद्ध बोली प्रमाण बोलीइतकीच तर्कशुद्ध आणि नियमबद्ध आहे. पश्चिम महाराष्ट्रामध्ये बहुसंख्य लोक बोलत असलेली बोली-जिला आपण "प्रमाण ग्रामीण बोली" म्हणू शकू-ती बोली आपण जरा बारकाईने पाहू या. सुरवातीला वर दिलेलं उदाहरण "म्या काम केलं" ह्याचा विचार करू या. प्रमाण बोलीमध्ये "ती काम करते" असं म्हणतो, पण कर्मणी प्रयोगामध्ये "ती" ऐवजी आपण "तिनी" (किंवा तिनं) म्हणतो. "तिनी काम केलं" पण मीच्या बाबतीत हा बदल होत नाही- "मी काम करते"

“मी काम केलं” प्रमाणेतर बोलीमध्ये मात्र “मी”ची विभक्ती वेगळी आहे हे स्पष्टपणे दिसून येतं— “मी काम करते,” पण “म्या काम केलं.” म्हणजे “म्या” हे रूप तर्कशुद्ध आणि जुन्या ग्रंथिक भाषेला जवळही आहे.

काही वेळा ह्या ग्रामीण बोलीमध्ये सामाजिक रूढी स्पष्टपणे दिसून येतात. उदाहरणार्थ ग्रामीण बोलीत “आत्या” आणि “सासू” ह्या दोन्ही नात्यांना “मावळण” हा शब्द वापरला जातो. कारण बहुजन समाजामध्ये आतेभाऊ-मामे-वहिणीचं लग्न प्रचलित असतं. त्याच कारणाने आतेभावाला “मेहुणा” (म्हणजे “मेथुन” : ज्याशी लग्न करता येतं) आणि मामेवहिणीला “मेहुणी” म्हणतात.

आता ग्रामीण बोलीचे उच्चार कसे नियमबद्ध आहेत हे आपण पाहू या. प्रमाण ग्रामीण बोलीच्या उच्चारांचे सगळे नियम इथे आपण पाहू शकत नाही, पण तीन उदाहरणं पाहता येतील.

(१) शब्दाच्या सुरवातीला आणि मधल्याभागी “ए” ऐवजी “ये” येती. उदाहरणार्थ— “एक” ऐवजी “येक”, “देव” ऐवजी “येव.”

(२) शब्दाच्या सुरवातीला आणि मधल्या भागी “ओ” ऐवजी “व” किंवा “वॉ” येतो. उदाहरणार्थ “ओलं” ऐवजी “वलं”, “गोड” ऐवजी “ग्वॉड.”

(३) शब्दाच्या सुरवातीला असलेल्या संयुक्त व्यंजनामध्ये “अ” किंवा “इ” घातला जातो. उदाहरणार्थ “प्रताप” ऐवजी “परताप” आणि “ग्रंथा” ऐवजी “गिरंथ.”

ग्रामीण बोली केवळ तर्कशुद्ध आणि नियमबद्ध नसून ती बोली वापरणाऱ्या लोकांच्या भावजीवनाशी तिचा घनिष्ठ संबंध असतो. वास्तविक पाहता लहानपणची बोली—मग ती प्रमाण असो की ग्रामीण असो—आणि लहानपणचे अनुभव—ह्यांचं अतूट नातं असतं. कधीकधी नुसता लहानपणाच्या बोलीचा एखादा शब्द ऐकून गोड किंवा कडू अनुभव माणसाला आठवतो. ह्या संदर्भात एक किस्सा फार बोलका आहे. एक मराठी माणूस लंडनमध्ये जाऊन स्थायिक झाला होता. तो वरचेवर मराठीत बोलत असे पण जास्त करून इंग्रजीत बोलायचा. मग एके दिवशी भारतातून आलेली त्याची एक नातेवाईक भेटली. बोलता बोलता तिने “इश” हा शब्द वापरला. “परत म्हण मं, परत म्हण” असं त्या माणसाने तिला म्हटलं. म्हणजे त्या एका शब्दाने लहानपणाच्या घरातील वायकांच्या खूप गोड आठवणी एकदम त्याला आठवू लागल्या.

ह्याप्रमाणे जी माणसं लहानपणी ग्रामीण बोली बोलायची आणि नंतर दैनंदिन जीवनामध्ये प्रमाण बोली वापरायला लागली त्यांना लहानपणचं बोलणं ऐकून पुष्कळांदा विशेष आनंद होतो, जवळीक वाटते. सुप्रसिद्ध ग्रामीण लेखक आनंद यादव ह्यांनी एकदा मला सांगितलं होतं की नुसतं “आई” ऐवजी “आप” ऐकलं तर

त्यांच्या मनाला सुखाचा स्पर्श होतो. पण लहानपणचे अनुभव विशेषकरून हाल-अपेष्टा, दुःख किंवा अपमानाचे असले तर माणसाला लहानपणचं बोलणं कदाचित एकावसं वाटणार नाही, आणि ते ऐकलं तर त्याला दुःख, शरम किंवा राग वाटण्याचा जास्त संभव असतो.

एकंदरीत ग्रामीण भाषा एक प्रभावशाली माननीय भाषाप्रकार आहे ह्यात काही शंका नाही. मग तुम्ही मला विचाराल की ग्रामीण बोली इतकी सर्वगुणसंपन्न असली तर प्रमाणभाषेची काय गरज आहे ? ह्या प्रश्नाला उत्तर देताना आपण सुरवातीलाच स्पष्ट केलं पाहिजे की प्रमाण भाषेचे दोन प्रकार आहेत—बोली आणि लेखी भाषा. बोली भाषा प्रमाण ठरवण्यासाठी कोणत्याही समितीची बैठक होण्याची आवश्यकता नाही. ती बोली आपोआप प्रमाण बनते. जसं समाजातील लोक प्रतिष्ठित लोकांच्या कपड्यांचा आणि राहणीचं अनुकरण करतात तसं ते प्रतिष्ठितांच्या बोलण्याचंही अनुकरण करतात. ह्याचा अर्थ असा आहे की जरी उद्या सरकारने जाहीर केलं की अमूक अमूक तारखेपासून महाराष्ट्रामध्ये प्रमाण ग्रामीण बोली हेच प्रमाण मराठी समजलं जाणार, तरी लोकांच्या बोलण्यावर ह्याचा फारसा परिणाम होईल असं वाटत नाही. कोणत्या वर्गाची बोली प्रमाण समजावी ह्या बाबतीत मूलगामी सामाजिक परिवर्तन झाल्याशिवाय बदल होत नाही.

लेखी भाषेबद्दल मात्र परिस्थिती थोडी निराळी आहे. महाराष्ट्रामध्ये साहित्य मंडळालेखनाचे नियम ठरवतं. अर्थात ही लेखी प्रमाण भाषा प्रमाण बोली भाषेवर आधारित आहे. पण लेखनातील तपशाल मंडळाकडून ठरवले जातात—अनुस्वाराचा उपयोग, ऱ्हस्वदीर्घाचे नियम वगैरे. किंबहुना नवीन नियम जाहीर झाल्यानंतर समाजातील प्रतिष्ठित संस्था आणि व्यक्ती त्यांचं पालन करण्याचा प्रयत्न करतात.

आता आपण मघाशी विचारलेला प्रश्न पुन्हा पाहू या. ह्या प्रमाणभाषेची गरज काय ? एखाद्या व्यक्तीला प्रतिष्ठित समाजामध्ये वावरायचं असेल तर प्रमाण बोली वापरणं—किंवा गरजेप्रमाणे वापरता येणं—फायद्याचं आहे. एक तर ती व्यक्ती प्रमाण भाषेत बोलली तर एखाद्या वेळेस लोकांना बरोबर समजणार नाही. शिवाय तिने ग्रामीण बोली वापरली तर लोकांचं लक्ष विनाकारण आशयाकडे जाण्या-ऐवजी भाषेकडे वेधलं जाईल. हे होऊ नये असं माणसाला वाटत असलं तर प्रमाण बोली वापरणं सोयीचं.

वैयक्तिक बोलण्यामध्ये कोणती बोली वापरावी हा प्रश्न शेवटी त्या व्यक्ती-पुरता मर्यादित आहे. लेखी भाषा कशी असावी हा प्रश्न मात्र केवळ वैयक्तिक नसून तो संपूर्ण भाषिक समाजाचा आहे, आणि लेखी भाषा प्रमाणबद्ध असण्याची फार आवश्यकता आहे. वर्तमानपत्रात, ललित वाङ्मय सोडून इतर वाङ्मयामध्ये,

न्यायालयात, व्यवहारात आणि तंत्रज्ञानात भाषा निःसंदिग्ध असायला पाहिजे. एखाद्या क्षेत्रात काम करणाऱ्या सर्वांनी एक विशिष्ट भाषा वापरणे महत्वाचे आहे. असं केलं म्हणजे विचारांची देवघेव सोपी होते. त्यासाठी भाषेचं स्वरूप, शब्दांचा अर्थ आणि लिहिण्याची पद्धत ठराविक असायला पाहिजे. कायद्यामध्ये एखादा शब्द इकडे-तिकडे झाला किंवा काही वेळेस नुसती स्वल्पविरामाची जागा बदलली तर अर्थाचा अनर्थ होऊ शकतो. संगणक वापरत असताना तर भाषा किंवा चिन्हांचा वापर अजिबात मोधम असता कामा नये. ही ठराविक निःसंदिग्ध भाषा म्हणजेच प्रमाण लेखी भाषा, हे तुम्हाला कळलं असेलच.

आतापर्यंत आपण पाहिलं की, ग्रामीण भाषा आणि प्रमाण भाषा ह्या दोन्ही भाषाप्रकारांना महत्त्व आहे. तर आता आपल्यासमोर मुख्य प्रश्न आहे की शिक्षक ह्या नात्याने भाषेबद्दल कोणती भूमिका घ्यावी.

काही ठिकाणी-विशेषतः आदिवासी विभागामध्ये-मुलांची बोली आणि प्रमाण भाषा ह्यांच्यात खूप अंतर आहे. अशा परिस्थितीत शिक्षकांनी काय करावं ह्याबद्दल मी इथे बोलणार नाही. आज मला जे सांगायचं आहे ते मुख्यतः जिथे प्रमाण ग्रामीण भाषा बोलली जाते अशाच परिस्थितीला लागू आहे.

ह्या प्रश्नाबद्दल दोन टोकांच्या भूमिका पुष्कळदा घेतल्या जातात-एका बाजूला काही लोक म्हणतात की मुलांना त्यांच्याच बोलीतून शिकवायला पाहिजे, आणि त्यांची पाठ्यपुस्तकंही त्याच बोलीत असायला पाहिजेत. मुलांची भाषा आणि प्रमाणभाषा ह्यांच्यात फार अंतर असल्याने मुलांना प्रमाणभाषा समजणार नाही, अशी ह्या लोकांची धारणा असते. पण उच्चार आणि व्याकरणाच्या बाबतीत ह्या दोन भाषाप्रकारांमध्ये इतका थोडा फरक आहे की सहसा मुलांना प्रमाण बोली समजायला फारशी अडचण पडत नाही. पुष्कळदा मुलं न कळत शिक्षकांनी वापरलेल्या शब्दांचं रूपांतर स्वतःच्या बोलीत करतात. उदाहरणार्थ एकदा मी "नणंदा भावजया दोघोजणी" हे भोंडल्याचं गाणं शिकवत होते. मी "मी नाही खाल्लं, बहिनीनी खाल्लं" म्हटल्यावर लगेच मुलांनी "म्या नाही खाल्लं" असं म्हटलं.

थोडक्यात सांगायचं म्हणजे मुलांना त्यांच्या बोलीभाषेतूनच शिकवावं अशी टोकाची भूमिका घेण्याची जरूर नाही. दुसऱ्या टोकाची भूमिका म्हणजे पाहिल्या-पामून मुलांना प्रमाण भाषा बोलायला शिकवायला पाहिजे. माझ्या मते ही भूमिका मुद्दा चूकीची आहे. पहिली ते चौथीपर्यंतच्या मुलांना बोलतं करणं हे सगळ्यात महत्वाचं काम आहे. मुरवातीला त्यांचे उच्चार बदलायचा प्रयत्न करू नये असं मला वाटतं. एखाद्या मुलाने "तीन ह्रस्वांची गोष्ट" अशी उक्ताहाने मुरवात केली आणि आपण म्हटलं, "वाळा, ह्रस्व नाही, अस्वलं म्हण," तर काय होईल? पुढच्या वेळेस ते मूल कदाचित् बोलायला धजणार नाही, ते गप्प बसेल, आणि

वरचेवर असं झालं तर त्याच्या स्वतःच्या बोलण्याबद्दल—आणि एकंदरित स्वतः—बद्दल—न्यूनगंड निर्माण होण्याची शक्यता आहे.

गंमत अशी आहे की काही खास प्रयत्न न करता शाळेच्या वातावरणात मुलांचे उच्चार आपोआप प्रमाण भाषेकडे वळतात. मग प्रमाण भाषा शिकवण्याबद्दल शिक्षकांचं काय कर्तव्य आहे ?

पहिलं कर्तव्य म्हणजे मुलांची शब्दसंपत्ती वाढवणं. पहिल्या तीन इयत्तांमध्ये पाठ्यपुस्तकाची भाषा फार सोपी असते. मग चौथीमध्ये शब्द संग्रह एकदम वाढतो. काही वेळेस सामान्य मुलांना कळणार नाहीत असे पन्नासेक शब्द एका धड्यामध्ये असतात. उदाहरणार्थ घडा कोकणाबद्दल असला तर देशावरच्या मुलांना ते संपूर्ण वातावरण आणि त्याला संबंधित असलेले समुद्र, होडी, मच्छीमारी इत्यादी शब्द अनोळखी असतात. अशा वेळेस शिक्षकांनी पुस्तक बाजूला ठेवून त्या संपूर्ण परिसराचा परिचय करून द्यायला पाहिजे. त्याबरोबर फोटो किंवा स्लाइड दाखवता आले तर फारच उत्तम. मग घडा वाचत असताना बाकीचे अवघड शब्द स्पष्ट करता येतील— " सागर ", " दर्या ", " अथांग " वगैरे.

मुलं पाचवीपर्यंत पोचली की त्यांची विचार करण्याची कुवत वाढलेली असते ! आणि वाचनाची आणि लिखाणाची प्राथमिक माहिती तरी झालेली असते. ह्या वेळी आपल्याला प्रमाण बोली आणि प्रमाणेतर बोलीतल्या फरकाची जाणीव त्यांना करून देता येईल, आणि प्रमाण बोलीचा सराव करून घेता येईल. ह्याबरोबर प्रमाण लेखी भाषेचा सराव— म्हणजे शुद्धलेखन—हे करून घेणं महत्वाचं आहे. हे सगळं करीत असताना मात्र आपण मुलांना स्पष्ट करून सांगितलं पाहिजे की ग्रामीण बोली अशुद्ध नाही, चुकीची नाही, शरमेची बाब नाही. उलट ती अनुभवाची एक अनमोल ठेव आहे.

ह्याप्रमाणे कुठल्याही टोकाची भूमिका न घेता आपण मध्यम मार्ग स्वीकारून मुलांच्या स्वतःच्या बोलीचा आणि प्रमाण भाषेचा मान राखून शिकवतं तर मुलं आत्मविश्वासाने आणि कौशल्याने दोन्ही भाषाप्रकार गरजेप्रमाणे वापरायला शिकतील.

टपालपेटी ४०, लक्ष्मीनगर, फलटण, ४१५५२३

पूर्वप्रसिद्धी : शैक्षणिक कार्यक्रम, आकाशवाणी पुणे केंद्र, १९८७-०२-२१